SAMVARDHINI
PEER REVIEWED MULTILINGUAL E-RESEARCH JOURNAL
(ISSN ONLINE: - 2583-7176)
https://samvardhini.in
https://samskritpromotion.in

SAMVARDHINI: - 20/12/2023
Volume - 5
Issue - 2
(ISSN ONLINE: - 2583-7176)
https://samvardhini.in

प्राचीनभारते गुरुकुलशिक्षायाः महत्त्वम्

लेखकः
विष्णु-प्रसाद-उपाध्यायः

शोधसारः -

येन केन प्रकारेण उदरपूर्तिः मानवस्य उद्देश्यं नास्ति । आहार-निद्रा-भय-मैथुनादयः क्रियाकलापाः पशुप्राणिषु अपि प्राप्यन्ते एव, येन केनापि प्रकारेण आहारप्राप्तिः तेषाम् उद्देश्यं भवति । किन्तु मानवस्य तथा नास्ति, मानवस्य उद्देश्यं मोक्षप्राप्तिः अस्ति । अतः मोक्षप्राप्तिनिमित्तं सात्त्विकभावनया गुरुकुले गुरोः समीपे उपविश्य अध्ययनं तपोयुक्तजीवनं च आवश्यकमिति कारणेन ज्ञायते यत् गुरुकुलशिक्षायाः महत्त्वम् अत्यधिकमस्ति ।

विष्णु-प्रसाद-उपाध्यायः
वरिष्ठशोधाध्येता
संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्
आर्यसमाजमंदिरस्य द्वितीये तले
11204/5, मन्दिरमार्गः डोरीवालान,
नवदेहली 110006
bishnupoudel1992@gmail.com

'शिक्ष् [1]**'** इति धातोः "अ" इति कृत्-प्रत्ययात् स्त्रियां टाप्-प्रत्यये कृते सति **'शिक्षा'** इति शब्दः निष्पद्यते । यस्याः अर्थः भवति – ज्ञानमिति । **शिक्षा** मनोवैज्ञानिक-शारीरिक-भाषिक-सांस्कृतिक-नैतिकगुणानां विकासकरणे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति । शिक्षायाः माध्यमेन एव जनः समाजे सफलतां समृद्धिं च प्राप्नोति, सार्धमेव समृद्ध-स्वतन्त्र-सकारात्मकरूपेण जीवनमपि यापयति । एषा शिक्षा द्विप्रकारिका वर्तते - एका आधुनिकी शिक्षा अपरा च गुरुकुलशिक्षा इति । वयम् अस्मिन् लेखे गुरुकुलशिक्षायाः विषये चर्चां करिष्यामः ।

1 शिक्ष विद्योपादाने – भ्वादिगणीयधातुः ।
2 पाणिनि-अष्टाध्यायी – ३. ३. १०२

'गुरुकुलशिक्षा' इत्यत्र गुरुशब्दः आदौ पठितः इति कारणेन वयं सर्वप्रथमं गुरोः विषये जानीमः - 'गुरु'शब्दस्य अन्वेषणम् अस्मदीयैः पूर्वजैः ऋषिभिः महर्षिभिश्च कृतम्, यस्यार्थः अस्ति सर्वव्यापकः, अर्थात् शिष्यः गुरोः समीपं गत्वा ज्ञानरूपिणीं पिपासां शमयति, तथा च गुरुः शिष्येषु विद्यमानानां दोषाणाम् अपाकरणमपि करोति।

उक्तं च

'गु'शब्दस्त्वन्धकारश्च 'रु'शब्दस्तन्निवारकः।
अन्धकारनिरोधत्वात् गुरुरित्यभिधीयते॥[1]
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥[2]

अर्थात् गुरुः ज्ञानस्य आविष्कर्ता ज्ञानस्य संरक्षकः अज्ञानस्य संहारकश्च अस्ति। एकवाक्येन वदामश्चेत् गुरुः अस्य जगतः सृष्टिकर्ता, पालनकर्ता, संहारकर्ता, सर्वशक्तिमान् परब्रह्मपरमात्मा च अस्ति। गुरोः विषये गोस्वामितुलसीदासस्य कथनम् इत्थम् अस्ति।

अर्थात् यः कोऽपि स्यात्, सः साक्षात् ईश्वरः एव किमर्थं न स्यात्, किन्तु सः गुरुं विना एतं भवसागरं तर्तुं न शक्नोति।

बंदउ गुरु पद कंज कृपा सिंधु नररूप हरि।
महामोह तम पुंज जासु बचन रबि कर निकर॥[3]

अर्थात् अहं तादृशस्य गुरोः चरणवन्दनां करोमि, यः कृपासिन्धुः सन् मानवरूपेण साक्षात् भगवान् नारायणः एव अस्ति। यस्य वचनं महामोहरूपिणम् अन्धकारं नाशयति, कबीरः अपि वदति -अर्थात् तीर्थं गच्छामः तदा एकगुणितं फलं प्राप्यते, सतां समागमेन चतुर्गुणितं फलं प्राप्यते, किन्तु गुरोः सान्निध्ये तु अनन्तगुणितं फलं प्राप्यते। श्रीमद्भगवद्गीतायामपि उच्यते -

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥[4]

अर्थात् सर्वाणि साधनानि त्यक्त्वा केवलं नारायणस्वरूपस्य गुरोः शरणे गन्तव्यम्, स एव सर्वाणि पापानि नाशयित्वा मोक्षं ददाति इति। गुरोः विषये आचार्यः चाणक्यः वदति -

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति।
अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः॥[5]

अर्थात् जन्मदाता, उपनयनकर्ता, विद्यादाता, अन्नदाता भयत्राता च एते पञ्चविधाः पितरः सन्ति, इत्थं पश्यामश्चेत् गुरुः पिता इत्येतयोः कोऽपि भेदः नास्ति इति।

---
1 द्वयोपनिषद् - श्लोकः - ३
2 द्वयोपनिषद् - श्लोकः - ४
3 राम चरितमानसं बालकाण्डम् – ५ श्लोकः
4 गीता - १८/६६
5 चाणक्यनीतिः – ४.१९

इत्थम् अस्माकं सनातनवाङ्मये गुरुशब्दस्य व्याख्यानं प्राप्यते। किन्तु पाश्चात्यजनाः गुरोः महिम्नः विषये न जानन्ति, तेषां शब्दकोषे गुरोः स्थाने 'शिक्षक'शब्दः तथा च शिष्यस्य स्थाने 'विद्यार्थि'शब्दः वर्तते। अतः पाश्चात्याः केवलं शिक्षकस्य विद्यार्थिनः च विषये एव वक्तुं शक्नुवन्ति। ते गुरुशिष्ययोः एतादृशात् ज्ञानरसात् वञ्चिताः सन्ति।

गुरुकुलस्य परिचयः

यदा बालकः षड्वर्षीयः भवति स्म, तदा उपनयनसंस्कारानन्तरमध्ययनाय गुरुकुलं गच्छति स्म, केषुचित् गुरुकुलेषु आयुः अधिकमपि भवति स्म। गृहं त्यक्त्वा गुरोः अधीने स्थित्वा ब्रह्मचर्यपूर्वकं त्याग-तपोयुक्तं जीवनसहितं विद्यार्जनमेव गुरुकुलस्य प्रमुखम् उद्देश्यम् अस्ति। अस्यां प्रणाल्यां मूलरूपेण त्रीणि तत्त्वानि प्राप्यन्ते –

- गुरुशिष्ययोः आत्मिकसम्बन्धः।
- सत्य-तपः-दम-शमादिभिः दृढचरित्रस्य निर्माणम्।
- स्वाध्यायः अर्थात् अपराविद्यायाः प्राप्तिः।

तस्मिन् काले छात्रः पञ्चविंशतिवर्षाणि यावत् गुरोः सान्निध्ये स्थित्वा स्वाध्यायं करोति स्म। सः पूर्णरूपेण ब्रह्मचर्यनियमान् पालयित्वा विद्याध्ययनं करोति स्म, इति कारणेन एतस्य नाम ब्रह्मचर्याश्रमः अपि अस्ति। प्राचीनगुरुकुले वेद-दर्शन-उपनिषद्-व्याकरणग्रन्थादिभिः सहितं गणित-भौतिक-विज्ञान-रसायनविज्ञान-जीवविज्ञान-सामाजिकविज्ञान-चिकित्सा-भूगोल-खगोल-अन्तरिक्ष-गृहनिर्माण-शिल्प-कला-सङ्गीत-तकनीकी-राजनीति-अर्थशास्त्र-न्याय-विमानविद्या-युद्ध-आयुधनिर्माण-योग-यज्ञ-कृषयः चेत्यादयः विषयाः पाठ्यन्ते स्म। भगवता श्रीकृष्णेन गुरुकुले एव चतुःषष्टिः विद्याः पठिताः, इति सर्वविदितमेव अस्ति।

गुरुकुले स्वाध्यायस्य कालः सूर्योदयात् आरभ्य सूर्यास्तपर्यन्तं भवति स्म। सूर्यास्तानन्तरं छात्राः संध्यावन्दन-अग्निहोत्रादिषु कार्येषु संलग्नाः भवन्ति स्म। अनन्तरं भोजनं कृत्वा शयनं कुर्वन्ति स्म। केवलं वारद्वयम् एव भोजनस्य नियमः आसीत्। यतो हि दीर्घायुः-निमित्तं दिवसे वारद्वयम् एव भोजनम् उचितं भवति।

गुरुकुलस्य उद्देश्यम्

प्रत्येकं मनुष्यस्य स्वजीवने उद्देश्यं भवितव्यं यत् वैदिकसाहित्य-पुराण-ब्रह्मसूत्र-गीता-उपनिषदाम् अध्ययनं मननम्, तथा च सन्ध्यावन्दन-यज्ञयागादीनामनुशीलनम्, मातृपितृगुरूणां सेवा, जीवजन्तु-पशुपक्षि-वृक्षैः सह आत्मिकमैत्रीभावः इति एतादृशमुद्देश्यं गुरुकुलीयशिक्षया एव भवति स्म। गुरुकुले अध्ययन-अध्यापनकारयितारः गुरुशिष्याः योगाभ्यासद्वारा ईश्वरस्य साक्षात्कारं कृत्वा भौतिकपदार्थेन अप्राप्यमाणम् आनन्दं प्राप्नुवन्ति स्म। सर्वव्यापकस्य आनन्दस्वरूपस्य ईश्वरस्य प्राप्तिः गुरुकुलीयशिक्षया एव सम्भवः अस्ति इति सामाजिकाः अपि जनाः जानीयुः इति गुरुकुलस्य उद्देश्यम् अस्ति। गुरुकुले संस्कृतेन अथवा मातृभाषया अध्यात्म-वैदिकसाहित्य-उपनिषद्-पौराणिक-साहित्यसदृशानां विषयाणाम् अध्यापनं निरन्तरं भवति स्म।

अस्यां प्रणाल्याम् अध्यात्मविद्याभिः सह आधुनिकशिक्षापि पाठ्यते स्म, इति कारणेन एतस्य उद्देश्यम्, पवित्रं, गभीरं, व्यापकं सर्वतोमुखि च आसीत्।

अस्याः शिक्षायाः कानिचन प्रमुखाणि उद्देश्यानि सन्ति –

- गुरुशिष्ययोः सम्बन्धः मातृपितृवत् भवति इति आदर्शस्य स्थापनम्।
- शिष्यस्य शारीरिक-मानसिक-आध्यात्मिकविकासकरणम्।
- छात्राणां चरित्रविकासेन सह प्राचीनपूर्वीयसंस्कृत्या सह परिचयः।
- वैदिक-संस्कृतसाहित्ययोः शिक्षाप्रणाल्यां स्थापनम्।
- प्राचीनज्ञानेन सह आधुनिकज्ञानस्य समन्वयस्थापनम्।
- अध्यात्मविषयेषु अर्थात् दर्शन-विज्ञान-इतिहासादिषु शोधकार्यकरणम्।

गुरुकुलस्य ऐतिहासिकता शिक्षा च

भारतवर्षस्य प्राचीन-इतिहासे गुरुकुलस्य अत्यधिकं महत्त्वम् आसीत्। तस्मिन् समये प्रसिद्ध-आचार्येण सञ्चालिते गुरुकुले अध्येतारः शिष्याः अत्यधिकं सम्मानं प्राप्नुवन्ति स्म। महर्षिणा विश्वामित्रेण वशिष्ठेन च सञ्चालिते गुरुकुले श्रीरामेण अध्ययनं कृतम्, तथैव श्रीकृष्णेनापि सान्दीपनिगुरुकुले अध्ययनं कृतम्। तथैव पाण्डवाः अपि द्रोणाचार्यस्य गुरुकुले अध्ययनं कृतवन्तः इति संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासात् ज्ञायते। गुरुकुले अध्ययनं कृतवन्तः श्रीराम-श्रीकृष्ण-पाण्डवादयः कियत् सम्मानं प्राप्तवन्तः इति कल्पनामपि कर्तुं न शक्नुमः। भारतवर्षस्य प्राचीन-इतिहासं यदा पश्यामः तदा तस्मिन् काले त्रिविधाः शैक्षणिकसंस्थाः आसन्। प्रथमम् - गुरुकुलम्, द्वितीया – परिषद्, तृतीया - तपःस्थली चेति।

गुरोः आश्रमे गुरूणां सान्निध्ये स्थित्वा यत्र अध्ययनं भवति स्म, तस्याः संस्थायाः नाम गुरुकुलम् आसीत्। विशेषज्ञैः विद्वभिः च दीक्षाप्रदानसंस्थायाः नाम परिषद् आसीत्। तथैव प्रवचनद्वारा ज्ञानप्राप्त्याः संस्थायाः नाम तपःस्थली आसीत्। उदाहरणार्थं प्राचीननैमिसारण्यं तपःस्थलीरूपेण प्रसिद्धम् आसीत्।

प्राचीनकाले गुरुकुलीयशिक्षा सर्वथा निःशुल्कम् आसीत्। गुरुकुलस्य व्ययः समाजस्य दानेन तथा च सर्वकारीयानुदानेन चलति स्म। गुरुकुलशिक्षायाः व्यवस्था ग्रामात् दूरं वने भवति स्म। तस्मिन् काले छात्रा-छात्रयोः कृते गुरुकुलीयशिक्षा भवति स्म। गुरुकुले शिक्षायाः माध्यमं संस्कृतम् एव आसीत्, एषा संस्कृतं देवभाषा, वेदभाषा, प्राचीनभाषा च वर्तते।

पौराणिककालानन्तरं गुरुकुलीयशिक्षायाः स्तरः विश्वविद्यालयपर्यन्तम् आगतम् । अतः प्राचीनभारतवर्षे नालन्दा-तक्षशिलाविश्वविद्यालयानां, वल्लभीपुरादीनां गुरुकुलानां च स्थापना अभूत् । आधुनिककाले सर्वप्रथमं गुरुकुलस्य स्थापना स्वामिना श्रद्धानन्दसरस्वतीमहाभागेन हरिद्वारस्य कांगड़ीनामके ग्रामे ईसवीये १९०२ इत्यत्र कृता । इत्थं गुरुकुलस्य विकासः, विस्तारः क्रमशः सञ्जातः । एतेन एव मार्गेण राष्ट्रस्य अध्यात्म-संस्कृति-परम्परागतगरिमा पुनः स्थाप्यते ।

गुरुकुलस्य परम्पराद्वयम्

प्राचीनकाले गुरुकुलस्य या धारा आसीत् । भारतवर्षे अपि सैव धारा दृश्यते स्म – विशेषतः उत्तरे हिमालयात् आरभ्य दक्षिणे कन्याकुमारीपर्यन्तम्, पूर्वस्यां बङ्गालस्य खाडीत्यतः पश्चिमायाम् अरबसागरपर्यन्तं गुरुकुलस्य परम्पराद्वयं प्राप्यते- शैवपरम्परा वैष्णवपरम्परा चेति ।

शैवपरम्परायां भगवता शङ्करेण पठिताः विद्याः आगच्छन्ति । यत्र व्याकरण-सङ्गीत-तन्त्रादयः प्रमुखरूपेण सन्ति ।

वैष्णवपरम्परायां भगवतः नारायणात् ब्रह्म-वशिष्ठ-शक्ति-पराशर-व्यास-शुकदेवैः पठिताः विद्याः आगच्छन्ति ।

गुरुकुलस्य विशेषता

गुरुकुले अध्ययनं कुर्वाणाः छात्राः गुरुकुलस्य अङ्गानि भवन्ति स्म । ते गुरुकुले तपस्यायुक्तजीवनस्य अभ्यासं कुर्वन्ति स्म । गुरुकुले धनिक-निर्धन-उच्च-नीच-महिला-पुरुषेषु कोऽपि भेदः न भवति स्म । अतः सर्वेषां समानरूपेण शिक्षायाः अधिकारः आसीत्, इति गुरुकुलस्य प्रमुखा विशेषता वर्तते ।

सनातनधर्मः गुरुकुलं च

सनातनधर्मे जल-अग्नि-सूर्य-पृथ्वी-वायु-आकाश-वृक्ष-पाषाण-मृत्तिकादयः सर्वेऽपि देवतासमानाः आसन्। प्रत्येकं वस्तुषु देवतायाः वासः भवति इति मान्यतानुसारं प्रकृत्याः प्रत्येकम् अङ्गस्य पूजा भवति स्म ।

शुक्लयजुर्वेदस्य षट्त्रिंशे तथा च सप्तदशे अध्याये स्थितासु ऋक्षु प्रकृत्याः महत्त्वविषये एवम् उक्तम् अस्ति ।

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं ँ शान्तिः पृथ्वी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ।[1]

अर्थात् आकाश-अन्तरिक्ष-पृथ्वी-जल-ओषधी- वनस्पति-विश्वेदेव-ब्रह्मरूपादिषु ईश्वरेषु सर्वेषु शान्तिः स्यात् इति ।

एवं पश्यामः तदा अस्माकं सनातनधर्मः महान् विशालश्च दृश्यते । अद्य मनुष्याणामेव कारणेन एव जलस्य भाण्डारेषु वृक्षादिषु वायुषु प्राकृतिकवस्तुषु च प्रदूषणं वर्धमानं वर्तते ।

[1] शु.यजु.- ३६-१७

प्राचीनकाले जलस्य देवता वरुणः, अग्नेः देवता अग्निः, ओषधीनां देवता सोमः इति देवतत्त्वस्य परम्पराकारणेन प्रकृतिसंरक्षणे महत्त्वपूर्णा भूमिका आसीत्।

वैदिकग्रन्थेषु वृक्ष-वन-जलादिभिः आच्छादितस्य स्थानस्य प्रशंसां कुर्वन्, तैः मानवस्य रक्षणं कुर्युः इति प्रार्थना कृता अस्ति। अतः एव वैदिकग्रन्थे मनुष्याणाम् आयुः शतवर्षपर्यन्तम् उक्तम् अस्ति। जीवने आरोग्यदेहार्थं वृक्षाणाम् अतीव महत्त्वं वर्तते।

वृक्षारोपणस्य महिमा भविष्यपुराणे, स्कन्दपुराणे, रामायणे महाभारते च प्राप्यते । वैदिकधर्मे वृक्षारोपणं लौकिकधर्मरूपेण वर्तते । कार्यं विना वृक्षाणां शाखानां कर्तनं त्रोटनं च इत्यादीनि कार्याणि अस्माकं सनातनधर्मे निषिद्धानि सन्ति।

उपनिषद्, नैतिकशिक्षा एवञ्च गुरुकुलम्

उपनिषद्-शब्दः उप-नि-उपसर्ग-पूर्वकात् सद् इति धातोः क्विप्-प्रत्यये कृते सति निष्पद्यते। अर्थात् सम्पूर्ण-अनर्थोत्पादकं सांसारिकक्रियाकलापम् उपनिषदा नाश्यते। उप समीपे ज्ञानप्राप्त्यर्थं निषीदति इति उपनिषद् (अर्थात् मुमुक्षुः शिष्यः स्वगुरोः सान्निध्ये ज्ञानप्राप्त्यर्थम् उपतिष्ठति इति।

उपनिषदि प्राप्यमाणायाः शिक्षायाः कानिचन उदाहरणानि इत्थं सन्ति -

मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ।[1]

अन्यस्य कस्यचिदपि पुरुषस्य धने आसक्तिः न स्यात्।

सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः ।[2]

मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव।

यानि अनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि ।[3]

विद्ययामृतमश्नुते[4]

उत्तिष्ठत जाग्रत वरान्निबोधत ।[5]

सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्यंकरवावहै।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विसावहै।। (कठोपनिषद् शान्तिपाठः)

हे परमात्मन् ! आवयोः गुरुशिष्ययोः युगपत् रक्षणं पालनं च करोतु, आवां युगपत् बलं प्राप्नुयाव। आवाभ्यां पठिता विद्या तेजेस्विनी स्यात्, आवयोः मध्येः द्वेषः न भवेत्।

[1] ईसावास्योपनिषद् मन्त्र - १
[2] तैत्तिरीयोपनिषद् अनुवाक् - ११
[3] तैत्तिरीयोपनिषद् अनुवाक् - ११
[4] ईसावास्योपनिषद् मन्त्र - ११
[5] कठोपनिषद् वल्ली - ३, मन्त्र - १४

गुरुकुलस्य आहारः

तपोमयं जीवनं निर्मातुं गुरुकुले अध्येतारः छात्राः, दुग्धं फलं शुद्धशाकाहारि भोजनं च कुर्वन्ति। मद्य-मांस-धूम्रपानादीनि आमिषजन्यानि वस्तूनि अत्यन्तं दृढतया निषेध्यन्ते। साधारणजीवनम् उच्चविचारः इति नियमः गुरुकुले विद्यमानाः आचार्याः शिष्याः च पूर्णरूपेण परिपालयन्ति। अस्माकं पूर्वजैः यत् '**आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः**' उक्तं तत् अधुना विज्ञानेनापि अनुसरणं कृतं वर्तते। तुलनात्मकरूपेण शाकाहारिमनुष्यः मांसाहारिमनुष्यस्य अपेक्षया अधिकः स्वस्थः दीर्घजीवी च भवति इति वैज्ञानिकानुसन्धानेन कथ्यते।

अधुना पश्यामः शाकाहारिजनस्य विशेषताः

- हृदये दयाभावः उत्पद्यते।
- मनसि विश्वशान्तेः भावना उत्पद्यते।
- हिंसां त्यक्त्वा अहिंसायाः सोपानं स्वीकरोति।
- स्वस्थ-आरोग्यकारणेन पूर्णायुः भवति।
- मानवीयजीवनमूल्यस्य संरक्षणं करोति।
- पर्यावरणीयसन्तुलने आत्मनः योगदानं करोति।
- प्राकृतिकसंसाधनस्य सुष्ठुतया उपभोगं करोति।
- नैतिकमूल्यानां तथा च देवपरम्परायाः अनुसरणं करोति।

एतानि उपरि चर्चितानि तत्त्वानि गुरुकुलस्य शिक्षाप्रणाल्याम् एव प्राप्यन्ते।